

Turkish Journal of Shiite Studies

ISSN: 2687-1882 Cilt | Volume: 4 Sayı | Issue: 2 Aralık | December 2022

Şeyh Sadûk ve Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimindeki Rolü

al-Shaykh al-Şadûq and His Role in the Mu'tazila-Imâmiyya Interaction

Bekir Altun | <https://orcid.org/0000-0001-5611-1840> | bekir.altun@istanbul.edu.tr

Dr., İstanbul/Türkiye

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Date Received: 18.11.2022

Kabul Tarihi | Date Accepted: 16.12.2022

Yayın Tarihi | Date Published: 31.12.2022

DOI: <https://doi.org/10.48203/siader.1207036>

Atıf/Citation: Altun, Bekir. "Şeyh Sadûk ve Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimindeki Rolü". *Turkish Journal of Shiite Studies* 4/2 (Aralık 2022): 222-246. doi: 10.48203/siader.1207036

Etik Beyan: Bu makale, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Halil İbrahim Bulut danışmanlığında hazırlanan "Büveyhîler Döneminde Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları **CC BY-NC 4.0** lisansı altında yayımlanır.

Copyright & License: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the **CC BY-NC 4.0** license.

İntihal: Bu makale, *Turnitin* yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by *Turnitin*. No plagiarism detected.

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/siader> mailto: turkishshiiestudies@gmail.com

Abstract

The intellectual relationship between the Mu'tazila and the Imāmiyya dates back to the first half of the second century AH. In some works of the early period, it is mentioned that the scholars of both sects who lived in this period influenced each other on various issues. The most concrete examples of the interaction between the two sects took place during the Buwayhids period. Some of the leading scholars of both Mu'tazila and Imāmiyya lived in this period. One of them is al-Shaykh al-Şadūq (d. 381/991-992), one of the first Shiite-Imāmīte scholars of the period. al-Shaykh al-Şadūq is known as a strict akhbār scholar who has a negative approach to rationalism. So, what role could al-Shaykh al-Şadūq, who is known as a strict Akhbārī and disregards of reason, have in the Mu'tazila-Imāmiyya interaction? The answer to this question is hidden in his life after meeting the Mu'tazilī al-Şāhib b. 'Abbād in the city of Rayy, where he went upon the invitation of the Buwayhid Amir Rukn al-Dawla. For this reason, it is necessary to examine his intellectual life in two periods, before and after al-Şāhib b. 'Abbād, in terms of his approach to reason. In this study, after examining this change in al-Shaykh al-Şadūq's intellectual life, the Mu'tazilite thoughts that influenced his opinions will be emphasized.

Keywords: History of Islamic Sects, Mu'tazila, Imāmiyya, al-Shaykh al-Şadūq, al-Şāhib b. 'Abbād, Mu'tazila-Imāmiyya Interaction.

Öz

Mu'tezile ile İmāmiyye arasındaki entelektüel ilişki hicrî ikinci asrın ilk yarısına kadar dayanmaktadır. Erken dönem kaynaklarda bu dönemde yaşayan her iki mezhep âlimlerinin çeşitli konularda birbirini etkilediği zikredilmiştir. İki mezhep arasındaki etkileşimin en somut örnekleri ise Büveyhîler döneminde meydana gelmiştir. Hem Mu'tezile'nin hem de İmāmiyye'nin önde gelen bazı âlimleri bu dönemde yaşamıştır. Bunlardan biri de dönemin ilk Şî-İmāmî âlimlerinden Şeyh Sadūk'tur (ö. 381/991-992). Şeyh Sadūk akılcı tutuma menfî yaklaşım gösteren katı bir akhbār âlimi olarak bilinir. Peki, akhbâra sıkı sıkıya bağlı ve akla önem vermeyen biri olarak bilinen Şeyh Sadūk'un Mu'tezile-İmāmiyye etkileşiminde nasıl bir rolü olabilir? İşte bu sorunun cevabı Büveyhî emiri Ruknüddeve'nin daveti üzerine gittiği Rey şehrinde Mu'tezilî Şāhib b. Abbād ile karşılaşmasından sonraki hayatında saklıdır. Bu nedenle onun fikrî hayatının akla yaklaşımı bakımından Şāhib b. Abbād'dan önce ve sonra olmak üzere iki dönemde incelenmesi önem arz eder. Bu çalışmada, Şeyh Sadūk'un düşünce dünyasındaki bu değişim incelendikten sonra onun fikirlerine tesir eden Mu'tezilî fikirler üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Mu'tezile, İmāmiyye, Şeyh Sadūk, Şāhib b. Abbād, Mu'tezile-İmāmiyye Etkileşimi.

Giriş

Mu'tezile ile Şîa arasındaki ilişkiyi yirminci yüzyılın başlarında ünlü Amerikan şarkiyatçı MacDonald (ö. 1943) "Müslüman tarihinin büyük gizemi" olarak nitelirmektedir.¹ Günümüzde yapılan araştırmalar bu ilişkinin gizemini ortadan kaldırmaktadır. Bu araştırmalar göstermektedir ki Mu'tezilî ve Şîî âlimlerin birbirleri ile olan ilişkileri hicrî ikinci asrın ilk yarısına yani imamlar dönemine kadar dayanmaktadır.² Nitekim bu dönemde yaşayan İmâmiyye kelimcileri ile Mu'tezile kelimcilerinin ilim meclislerinde bir araya geldikleri ve muhtelif konularda münazaralarda buldukları kaynaklarda zikredilmektedir.³ Ayrıca âlimlerin birbirlerini etkiledikleri bazı kelimî meselelerden de bahsedilmektedir.⁴ Ancak bu etkileşimin mezheplerin temel kelimî meseleleri izahında etkili olduğu söylenemez. Zira bu dönemde yaşayan Ebû Ca'fer el-Ahvel (ö. 160/777), Hişâm b. Hakem (ö. 179/795) ve Hişâm b. Sâlim el-Cevâlikî (ö. II/VIII. asrın sonları) gibi İmâmiyye kelimcileri, tevhid meselesinde teşbih ve tescime varan görüşleri nedeniyle Mu'tezilî âlimler tarafından eleştirilmişlerdir.⁵

On ikinci imam Muhammed Mehdî'nin gaybete girmesinden (260/874) sonra ahbâr âlimlerinin kelimî meseleleri tartışmayı terk etmeye ve ahbâr toplamaya başladıkları görülmektedir. Özellikle gaybet-i suğrâ dönemi, ahbâr âlimleri tarafından aklın devre dışı bırakıldığı ve tüm meselelere ahbâr ile yanıt bulunmaya çalışıldığı bir

¹ Duncan Black MacDonald, *Development of Muslim Jurisprudence and Constitutional Theory* (New York: Charles Scribner's Sons, 1903), 165-166; İrfan Abdülhamid, *The Intellectual Relationship between Mu'tazilism and Shi'ism* (Cambridge: Cambridge University, Doktora Tezi, 1965), i.

² Hulusi Arslan, *İslam Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi (Şerîf el-Murtazâ Örneği)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 20-21.

³ Hârûn Reşîd'in (170-193/786-809) veziri Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (ö. 190/805) huzurunda yapılan ve cisim, araz, sıfatlar, fiiller, istitâat, hareket, sükûn, imâmet ve aşk gibi muhtelif kelimî meselelerin ele alındığı bir münazaraya Şîa'dan Hişâm b. Hakem (ö. 179/795), Alî b. Mîsem (ö. 183/799'dan sonra) ve Mu'tezile'den Ebu'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-850), İbrâhîm en-Nazzâm (ö. 231/845) gibi âlimlerin katıldığı aktarılmıştır. Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3/306-309; William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 197.

⁴ Eş'arî, bu dönem âlimlerinden Zürâre b. A'yen'in (ö. 150/767) istitâatın fiilden önce olduğu ve her sıhhat sahibi kimsenin istitâat sahibi olduğu fikrini benimsediğini zikretmiştir. Bu nedenle Mu'tezile ile benzer bir görüş ortaya koyduğu varsayılmıştır. Bkz. Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*, çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç (İstanbul: TYEK Yayınları, 2019), 90; İ.K.A. Howard, "Şîî Kelâm Edebiyatı", çev. Mehmet Ali Büyükkara, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* 2/22, 23, 24 (Şubat 1999), 211. İstitaat ile ilgili Mu'tezilî fikirler için ayrıca bkz. Ebu'l-Hüseyin el-Hayyât, *el-İntisar: Mu'tezile Müdafası*, çev. Macit Yüksel (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018), 107-109; Ebû Ali el-Cübbâî, *Kitâbu'l-Makâlât: İtikâdî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*, çev. Özkan Şimşek vd. (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 121; Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî el-Belhî, *Kitâbu'l-Makâlât ve Meahû Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu vd. (İstanbul: KURAMER, 2018), 301-305.

⁵ Hayyât, *el-İntisar*, 32-33; Belhî, *el-Makâlât*, 435.

dönem olmuştur.⁶ Buna rağmen bu dönemde akılcı yapıları ile öne çıkan ve Mu'tezilî fikirlerden istifade eden Ebû Sehl İsmâîl b. Ali en-Nevbahtî (ö. 311/924),⁷ Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî (ö. 310/922)⁸ ve İbn Kibe er-Râzî (ö. 310/922'li yıllar)⁹ gibi âlimler de bulunmaktadır.

Ahbâr âlimlerinin etkisi gaybet-i suğrâ döneminin sona ermesinden (329/941) Büveyhîlerin erken dönemlerine kadar sürmüştür. Büveyhîler döneminde ise nassa dayalı Ahbârî yapı kendisini akla dayalı Usûlî yapıya bırakmıştır. Bunda bazı erken dönem İmâmî âlimlerin kalamî meselelerin izahında akılcı bir tavır ortaya koymasının etkisi olduğu gibi Mu'tezilî etkinin çokça görüldüğü Zeydî fikirlerin hâkim olduğu bir coğrafyada (Deylem)¹⁰ neşet eden Büveyhîlerin de etkisi büyüktür. Şeyh Sadûk da Ahbârî ekolün içinde yetişmiş, telif ettiği nassa dayalı eserleri ve akla karşı aldığı

- ⁶ Mazlum Uyar, *İmâmiyye Şîası'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000), 32-37.
- ⁷ Bazı kaynaklar, Şîa'nın onu kendi kelimacıları arasında saydığını söylemekle beraber, onun Mu'tezile ve İmâmiyye akaidi arasında bir sentez yaptığını ve Mu'tezilî kelimacılardan olduğunu zikretmiştir. Bkz. Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, "Fazlî'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile", *Fazlî'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1986), 321-322; Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân* (Beyrut: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 2002), 2/154; Muhsin el-Âmilî el-Emîn, *A'yânu's-Şîa* (Beyrut: Dâru't-Taâruf, 1983), 3/384; Wilferd Madelung, *Dinî Ekoller ve Mezhepler*, çev. A. Bülent Ünal (İzmir: Acme, 2001), 72; Farhad Daftary, *Şii İslam Tarihi*, çev. Ahmet Fethi Yıldırım (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 90; Mustafa Öz, "Nevbahtî İsmâîl b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007).
- ⁸ Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî, Şîî olmasının yanı sıra Mu'tezile'ye de nisbet edilmiştir. Bkz. Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ya'kûb İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 251-252; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *el-Fihrist*, thk. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrululûm (Kum: Menşûrâtü eş-Şerîf er-Radî, ts.), 46; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali en-Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî* (Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî, 2010), 63; Emîn, *A'yânu's-Şîa*, 5/320-321; Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *el-Münye ve'l-Emel*, haz. İbnü'l-Murtazâ (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1985), 88; Kâdî Abdülcebbar, "Fazlî'l-İ'tizâl", 321-322; İlyas Üzümlü, "Nevbahtî Hasan b. Mûsâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/35-36; Hüseyin Hüseyinyan Mukaddem, "Nevbahtî Ailesinin Şîî Düşüncenin Gelişimindeki Etkisi", çev. Şahin Ahmetoğlu, *Turkish Journal of Shiite Studies* 1/1 (2019), 109.
- ⁹ İbn Kibe er-Râzî Mu'tezile'den İmâmiyye'ye geçen bir alimdir. Bkz. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 250; Necâşî, *Ricâl*, 359-360; Tûsî, *el-Fihrist*, 132; Takiyuddîn el-Hasan b. Ali b. Dâvud Hillî, *Kitâbu'r-Ricâl*, thk. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrululûm (Tahrân: Çaphâne-i Dânişgâh-i Tahrân, 1383), 321; Abdullah Nî'me, *Felâsifetü's-Şîa Hayâtühüm ve Ârâuhum* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1987), 508.
- ¹⁰ Deylem bölgesi, İslam'ın doğuşundan yaklaşık üç asır sonra Taberistân Zeydî devleti lideri Hasan b. Zeyd (ö. 270/884) vesilesiyle tedrici olarak Müslümanlaşmaya başlamıştır. Bkz. Ebû el-Kâsım b. Havkal en-Nasîbî İbn Havkal, *Kitâbu Sûrati'l-Arz* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1992), 320; Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-İstahrî, *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik* (Leiden: Matbau Brill, 1870), 205; Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile* (Ankara: İlahiyât, 2008), 23-24. Zeydiyye'nin Mu'tezile'den etkilendiği bilinen bir gerçektir. Bu iki mezhep arasındaki ilişki için ayrıca bkz. Wilferd Madelung, "İmam Kasım b. İbrahim ve Mu'tezilîlik", çev. Mehmet Ümit, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2002), 394-406; Mehmet Ümit, *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi: Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010); Mehmet Ümit, "Hazar Zeydîleri ve Mu'tezilîler", *İslâmî İlimler Dergisi* 1 (2011), 231-254.

negatif tavrı ile Ahbârîliğin kurucuları arasında zikredilmiştir.¹¹ Ancak Büveyhî emirlerinin başta Şîa ve Mu'tezile âlimleri olmak üzere birçok mezhepten âlimi bir araya getirerek oluşturduğu entelektüel ortamdan¹² o da etkilenmiş ve akılcı yaklaşım kendisini onda da göstermiştir. Aşağıda Şeyh Sadûk'un hayatı ile ilgili bilgi verildikten sonra akla yaklaşımındaki değişim ve Mu'tezile'nin bundaki etkisi üzerinde durulacaktır.

1. Şeyh Sadûk'un Hayatı ve Şîa-İmâmiyye'deki Yeri

Şeyh Sadûk'un asıl adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Ebi'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Mûsâ b. Bâbeveyh el-Kummî'dir. İmâmiyye'de erken dönem Ahbârî geleneğinin önemli âlimlerinden olan Şeyh Sadûk'un Kum şehrinde 305/917-918 yılı civarında doğduğu tahmin edilmektedir.¹³ Babası Ebû'l-Hasan el-Kummî (ö. 329/941) on birinci imam Hasan el-Askerî'nin son zamanlarında yaşamış, İmâmiyye'nin önde gelen hadis âlimlerinden biridir. Sadûk'un doğumu ile ilgili Şîa kaynaklardan aktarılanlara göre erkek çocuğu olmayan babası, üçüncü sefir Hüseyin b. Ruh (ö. 326/939) aracılığı ile gâib imam Muhammed el-Mehdî'ye gönderdiği bir mektupta ondan bu konuda dua istemiştir. Muhammed el-Mehdî, gönderdiği cevap mektubunda dua ettiğini ve bunun

¹¹ Şeyh Sadûk, *Men lâ Yahduruhü'l-Fakîh* adlı eseriyle İmâmiyye'nin *Kütüb-i Erbaa'sının* müelliflerinden biri olması ve *Kemâlü'd-Dîn, el-İ'tikâdat, Kitâbu't-Tevhîd* gibi eserlerinde dile getirdiği görüşleri itibariyle ilk dönem Ahbârî âlimleri arasında zikredilmektedir. Bkz. Uyar, *Ahbârîlik*, 78-85; Habib Kartaloğlu, "İmamiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (Şubat 2011), 194-199.

¹² Büveyhîler dönemi ve öncesinde gerçekleşen İmâmiyye-Mu'tezile etkileşimi hakkında yapılan çağdaş araştırmalar için ayrıca bkz. Abdülhamid, *Mu'tazilism and Shi'ism*; Âişe Yûsuf el-Menâî, *Usûlü'l-Akîde beyne'l-Mu'tezile ve's-Şiati'l-İmâmiyye* (Doha: Dâru's-Sekâfe, 1992); Mazlum Uyar, "Gaybet Sonrası Şii Kelâmının Teşekkülü ve Mutezile", *İslâmiyât* 2/3 (1999), 153-170; Mazlum Uyar, "Akla Dayalı Şî'î Kelâmının Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü ve Şeyh Müfid", *İslâmî Araştırmalar* 13/1 (2000), 101-112; Emel Ahmed Abdünneccâr, *es-Sifâtu'l-İlâhiyye beyne's-Şîa ve'l-Mu'tezile alâ Dav'i'l-Akîdeti Ehli's-Sünneti's-Sâlih* (Gazze: el-Câmiatü'l-İslamiyye Külliyyetü Usûli'd-Dîn, Yüksek Lisans Tezi, 2016); Arslan, *Şia-Mu'tezile Etkileşimi*; Hussein Ali Abdulsater, *Shi'i Doctrine Mu'tazili Theology: al-Sharif al-Murtaḍā and Imami Discourse* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017); Hasan Basri Demirer, *Hicrî III. Asırda Mu'tezile-Şia Etkileşimi* (Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018); Rıza Korkmazgöz, "Mu'tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018), 291-327; Rıza Korkmazgöz, "Mu'tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi İlahi Adalet İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma", *Kelam Araştırmaları Dergisi* 16/2 (2018), 264-293; Ahmet Sonay, *Tarihsel Süreçte Mu'tezile-İmâmiyye İlişkisi* (Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); Bekir Altun, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

¹³ Emîn, *A'yânu's-Şîa*, 10/24.

gerçekleşeceğini müjdelemiştir. Bunun üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra Şeyh Sadûk ve kardeşi Hüseyin doğmuştur.¹⁴

Şeyh Sadûk, ilk eğitimini hicrî üçüncü asırda İmâmiyye için önemli bir ilim merkezi olan Kum şehrinde babasından ve buradaki Muhammed b. Hasan el-Velîd (ö. 343/954-955), Hamza b. Muhammed b. Ahmed gibi dönemin önemli hadis âlimlerinden almıştır. Babasının hayatta olduğu süre içerisinde onun nezaretinde yetişmiş, babası 329/941 yılında vefat ettikten sonra Kum ekolünün en önemli temsilcisi haline gelmiştir.¹⁵ Yine babasının vefatının akabinde ilmî seyahatlere başlamış, Hz. Peygamber'in hadislerini ve imamların ahbârını toplamak için Rey, Meşhed, Mâverâünnehir, Horasan, Mekke, Bağdat başta olmak üzere birçok şehre yolculuk yapmıştır. Bu yolculuklardan bazılarını (Mâverâünnehir, Horasan) Ruknüddevle'nin emri üzerine İmâmiyye akidesini yaymak amacı ile gerçekleştirdiği ileri sürülmüştür.¹⁶ Yolculukları vesilesi ile gitmiş olduğu şehirlerde pek çok âlimden ders almış ve hadis dinlemiştir. Kaynaklarda iki yüz elli civarında hocadan ders aldığı bildirilmektedir.¹⁷

Şeyh Sadûk, babası ile aynı lakabı kullanmasından dolayı ikisi birlikte Sadûkayn olarak anılmıştır. İkisi arasındaki karışıklığı gidermek adına babası için “*es-Sadûku'l-Evvel*” lakabı kullanılmıştır.¹⁸ Ayrıca hadis ilmindeki üstünlüğü sebebiyle Sadûk'a “*Reîsü'l-Muhaddisîn*” lakabı verilmiştir.¹⁹

¹⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh eş-Şeyh es-Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn ve Tamâmu'n-Nîme* (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1991), 2/455-456; Yûsuf b. Ahmed el-Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn fi'l-İcâzât ve Terâcimü Ricâli'l-Hadîs*, thk. Muhammed Sâdik Âl-i Bahrululûm (Mename: Mektebetü Fahrâvî, 2008), 364-366; Muhammed Bâkir el-Mûsevî el-Hânsârî, *Ravdâtü'l-Cennât fi Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât* (Beyrut: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 1991), 4/128; Âgâ Buzurg et-Tahrânî, *Tabakâtü A'lâmi's-Şîa* (Beyrut: Dâru'l-İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 2009), 1/287; S. Waheed Akhtar, *Early Shi'ite Imâmiyyah Thinkers* (New Delhi: Ashish Publishing House, 1988), 41-42; İlyas Üzüüm, “İbn Bâbeveyh Ebü'l-Hasan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/344.

¹⁵ Madelung, *Dinî Ekoller*, 75.

¹⁶ Akhtar, *Imâmiyyah Thinkers*, 43.

¹⁷ Ebu'l-Kâsım el-Mûsevî el-Hûî, *Mu'cemu Ricâli'l-Hadîs ve Tafsîlü Tabakâti'r-Ruvât* (Necef: Müessesetü'l-İmâm el-Hûî, 1992), 17/347; Akhtar, *Imâmiyyah Thinkers*, 44, 52-53; Habib Kartaloğlu, “Şeyh Sadûk”, *Erken Dönem Şîa Düşünürler*, ed. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 127-134. Şeyh Sadûk'un rivayette bulunduğu kimselerin listesi için ayrıca bkz. Abdurrahîm eş-Şîrâzî er-Rabbânî, “Hayâtu'l-Müellif”, *Meâni'l-Ahbâr*, mlf. Şeyh Sadûk (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979), 37-69.

¹⁸ Abbâs el-Kummî, *el-Künâ ve'l-Elkâb* (Tahrân: Mektebetü's-Sadr, 1368), 2/416; Akhtar, *Imâmiyyah Thinkers*, 39-40; Mustafa Öz, “İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/345; Üzüüm, “İbn Bâbeveyh Ebü'l-Hasan”, 19/344; Kartaloğlu, “Şeyh Sadûk”, 125-126.

¹⁹ Hânsârî, *Ravdâtü'l-Cennât*, 4/123; Ethem Ruhi Fiğlalı, “Önsöz”, *Risâletü'l-İtikâdâti'l-İmâmiyye (Şîa-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, mlf. eş-Şeyh es-Sadûk (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978), 4; Ali Hüseyin el-Câbirî, *el-Fikru's-Selefi inde's-Şîati'l-İsnâ Aşeriyye* (Bağdat: Menşûrâtü Dâru'l-Hüseyin, 2010), 270; Akhtar, *Imâmiyyah Thinkers*, 44; Halil İbrahim Bulut, *Şîa'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfid* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2013), 81.

Şeyh Sadûk, ilmî faaliyetlerinin yanı sıra, gerek ikamet ettiği Kum, Bağdat ve Rey şehirlerinde, gerekse seyahat ettiği diğer şehirlerde pek çok öğrenci yetiştirmiştir.²⁰ Bu öğrencilerden bazıları İmâmiyye'nin gelişimine birçok yönden katkıda bulunmuştur. Özellikle Şerîf Murtazâ'nın doğrudan rivayette bulunduğu Sâdûk'un kardeşi Hüseyin b. Ali el-Kummî (ö. 378/988'den sonra)²¹ ile kendisini çokça eleştiren ve İmâmiyye'nin Usûlî ekolünün kurucularından addedilen Şeyh Müfid (ö. 413/1022)²² bunların en önemlileridir.

Şeyh Sadûk, velûd bir âlim olup, kaynaklarda üç yüz civarında eserinin olduğu rivayet edilmektedir.²³ Bunlar arasında Hz. Peygamber'den ve imamlardan gelen ahbârı cemettiği, İmâmiyye'nin *Kütüb-i Erbaa'sının* ikinci kitabı *Men lâ Yahduruhu'l-Fakîh*, gaybet ile ilgili naklî delillerin bulunduğu *Kemâlû'd-Dîn ve Temâmu'n-Ni'me*,²⁴ öğrencisi Şeyh Müfid'in eleştirilerine maruz kalan *el-İ'tikâdât*²⁵ ve bu eserdeki nakle dayalı teşbîh ve tecsîm ifade ettiği iddia edilen görüşlerinden dolayı kendisini eleştiren Mu'tezile âlimlerine cevap niteliğinde kaleme aldığı *Kitâbu't-Tevhîd*²⁶ adlı eserleri günümüze ulaşan önemli eserlerindendir.

Sadûk, bu eserleri telif ederken *el-İ'tikâdât*, *Kemâlû'd-Dîn* ve *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserleri hariç tutulursa aklî izahlara yer vermemiş, bahsedilen konular hakkında mevcut ahbârı zikretmekle yetinmiştir. İmâmiyye itikâdını ortaya koyduğu eserlerinde bile akla yer vermeden ahbâr ile yetinmesinden ve "*Reîsü'l-Muhaddisîn*" lakabının verilmesinden de anlaşılacağı üzere, Sadûk'un katı bir ahbârcı olduğu görülmektedir. Her ne kadar ahbâr konusunda tavizsiz gibi görünse de özellikle

²⁰ Şeyh Sadûk'un *Meâni'l-Ahbâr* adlı eserine mukaddime yazan Abdurrahîm er-Rabbânî, Sadûk'un yirmi yedi öğrencisinin ismini zikretmiştir. Bkz. Rabbânî, "Hayâtu'l-Müellif", 69-72.

²¹ Necâşî, *Ricâl*, 68; Akhtar, *Imâmiyyah Thinkers*, 182.

²² Müfid'in Sadûk'u birçok noktada eleştirdiği eseri için bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân eş-Şeyh el-Müfid, *Tashîhu'l-İ'tikâdâtü'l-İmâmiyye*, thk. Hüseyin Dergâhî (Kum: el-Mü'temerü'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfid, 1413).

²³ Necâşî, *Ricâl*, 372-375; Tûsî, *el-Fihrist*, 156-157; Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb İbn Şehrâşûb, *Meâlimü'l-Ulemâ*, thk. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrululûm (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, ts.), 111-112; Hânsârî, *Ravdâtü'l-Cennât*, 4/128.

²⁴ Şeyh Sadûk bu eserini, 354/965 yılında gerçekleştirdiği Nîsâbûr ve Horasan ziyaretinden döndükten sonra yazmaya başladığını söylemiştir. Bkz. Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 1/14; Akhtar, *Imâmiyyah Thinkers*, 47.

²⁵ Şeyh Sadûk'un bu eserini Nîsâbûr'da iken 368/979 yılında Şaban/Mart ayında Cuma günü meclisinde hazır bulunanlara imla ettiği bilinmektedir. Bkz. Âgâ Buzurg et-Tahrânî, *ez-Zeria ilâ Tasnîfi's-Şîa* (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1983), 2/226. Sadûk, bu eserindeki bahisleri ahbâr ekseninde ele almakla birlikte az da olsa aklî izahata yer vermiştir. Ancak bu eserindeki ahbâra aşırı bağlılığından dolayı öğrencisi Şeyh Müfid'in sert eleştirilerine maruz kalmıştır. Müfid, *Tashîhu'l-İ'tikâdât* adlı eserini Sadûk'un bu eserine tahsis etmiştir.

²⁶ Şeyh Sadûk, bu eseri kendilerine teşbîh ve cebr isnat eden muhaliflere karşı kaleme aldığını ifade etmiştir. Bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh eş-Şeyh es-Sadûk, *et-Tevhîd* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 17-18.

gaybetin uzamasından kaynaklı hem içerden hem de dışardan gelen eleştirilere sadece ahbâr ile cevap vermenin zorluğu karşısında o da bazı hususlarda akla başvurmak durumunda kalmıştır.²⁷ Bununla birlikte Sadûk'un zaman zaman aklî izahatta bulunması, tamamen rasyonel bir yönteme geçtiği anlamını taşımamaktadır. Zira onun akla başvurması, akli müstakil bir bilgi kaynağı olarak kabul etmesinden değil, aklın ahbârı desteklemesi cihetiyledir. Ona göre gaybet, akli değil nakli olup, imamın gaybetinin delilleri de imamlardan gelen sâdik haberlerdir.²⁸ Bu, Allah'ın insanları sınamasıdır ve akıl bunu anlamakta zayıf kalır.²⁹ Ayrıca o, *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserinde ele aldığı bazı konularda hadisleri zikrettikten sonra kendi görüşlerine yer vermiştir. Bu eser onun akılcı yönünü ön plana çıkarması açısından önemlidir. Nitekim âlemin hudûsunu ispat ederken cismin mahiyeti hakkında verdiği geniş açıklamalar ve eserinde kullandığı soru-cevap yöntemi bunun en güzel kanıtıdır.³⁰

Sadûk'un şöhretinin kısa sürede İmâmiyye içerisinde yayılmasında Büveyhîler ile iyi ilişkilerde bulunmasının etkili olduğu söylenebilir.³¹ Büveyhî hükümdarı Ruknüddeve'nin, Şeyh Sadûk'u ilimdeki maharetinden dolayı, Büveyhî emirlerin sorularına cevap vermesi ve sarayda tertip ettiği ilim meclislerine katılması için Rey şehrine davet ettiği bilinmektedir. Sadûk, onun davetine icabet ederek, muhtemelen hicrî 339-447 yılları arasında bir zamanda bu şehre yerleşmiş³² ve burada kaldığı süre içinde birçok ilim meclisine katılmıştır. Sadûk'un bu meclislerde muhaliflerine verdiği cevaplardan tatmin olan Ruknüddeve, kendi mezhebinin onun mezhebi üzerine olduğunu söylemiştir.³³ Şeyh Sadûk'un, Ruknüddeve'nin sarayında katıldığı ilim meclislerini ve müzakere ettikleri konuları ele aldığı *el-Meclis Ellezî Cealehû Beyne Yedey Rukniddeve* adında bir eserin de olduğu rivayet edilmektedir.³⁴ Büveyhîlerin erken dönemde Zeydî olarak anılmasına rağmen daha sonraki süreçte İmâmiyye'ye meyletmelerinde, İmâmiyye âlimleri ile olan yakın ilişkilerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.³⁵ Şeyh Sadûk'un da bu değişimin bir parçası olduğu görülmektedir.

²⁷ Uyar, *Ahbârîlik*, 82. Sadûk'un gaybet ile ilgili akli izahatı *Kemâlû'd-Dîn* adlı eserinin muhtelif yerlerinde mevcut olup, bununla ilgili bilgilere aşağıda yer verilecektir.

²⁸ Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 1/67, 95.

²⁹ Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 2/337.

³⁰ Sadûk, *et-Tevhîd*, 298-304.

³¹ Hussain Jassim, *The Occultation of the Twelfth Imam (A Historical Background)* (Cambridge: The Muhammedi Trust, 1982), 122; Uyar, *Ahbârîlik*, 81.

³² Bu değerlendirme için bkz. Kartaloğlu, "Şeyh Sadûk", 133.

³³ Kâdî Nûrullah el-Mar'aşî (eş-Şüşterî) et-Tüsterî, *Mecâlisü'l-Mü'minîn* (Dâru'l-Hişâm, ts.), 2/145-156; 3/383; Fiğlalı, "Önsöz", 4; Ahmet Güner, *Büveyhîlerin Şîî-Sünnî Siyaseti* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 1999), 154-155.

³⁴ Necâşî, *Ricâl*, 374; Emîn, *A'yânu's-Şîa*, 10/25; Tüsterî, *Mecâlis*, 2/145; Güner, *Şîî-Sünnî Siyaseti*, 155.

³⁵ Büveyhîlerin Şîî olduğu bilinmekle beraber Şîîliğin İmâmiyye ya da Zeydiyye kolundan hangisine mensup oldukları ile ilgili kendilerinden herhangi bir beyanat gelmemiştir. Zeydiyye'ye mensup bir coğrafyada neşet ettikleri için erken dönemde Zeydiyye, sonraki süreçte İmâmiyye alimleri ile olan yakın ilişkilerinden dolayı İmâmiyye'ye nisbet edilmişlerdir. Büveyhîlerin Zeydiyye mensubu olduğunu ifade eden çağdaş araştırmalar için bkz. Heribert Busse, "Iran Under The Bûyids", *The*

Nitekim Ruknüddevle ile yakın olan Sadûk, ilmî yolculukları dışında ömrünün geri kalanını onun daveti üzerine yerleştiği Rey şehrinde geçirmiş ve 381/991-992 yılında burada vefat etmiştir.³⁶

2. Şeyh Sadûk'un Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimindeki Rolü

Büveyhîler döneminde yaşayan ve Ahbârî geleneğe mensup olan Şeyh Sadûk her ne kadar akla karşı bir tutum içerisinde olsa da onun bu tutumu hayatının erken dönemlerinde sergilediği, sonraki dönemlerde ise bunun değiştiği anlaşılmaktadır. Zira Sadûk, ahbâra sıkı bir şekilde bağlı olmakla birlikte özellikle gaybetin uzamasından kaynaklı hem içerden hem de dışardan gelen eleştirilere sadece ahbâr ile cevap vermenin zorluğu karşısında, bazı hususlarda zaman zaman akla başvurmak durumunda kalmıştır. *Kemâlû'd-Dîn* adlı eserinin başında da belirttiği gibi kendi taraftarlarının dahi artık bazı meselelere rivayet eksenli verilen cevaplara iknâ olmamaları³⁷ da bu süreci doğal olarak desteklemiştir. Büveyhîlerin Mu'tezilî veziri Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) ile karşılaşması ise onun fikir dünyasında dönüm noktası olarak kabul edilebilir. Zira bu karşılaşmanın onun hayatında bir kırılma noktası oluşturduğu ve akla yaklaşımı bakımından Sâhib b. Abbâd'dan önce ve sonra olmak üzere iki dönemin ortaya çıktığı görülür. Sadûk'un akıl karşısındaki tutumunu anlamak için hayatını bu bağlamda incelemek isabetli olacaktır.

Cambridge History of Iran, ed. R.N. Frye (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 4/256; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)* (Calcutta: Iran Society, 1964), 201; Joel L. Kraemer, *Humanism in The Renaissance of Islam: The Cultural Revival During The Buyid Age* (Leiden: Brill, 1986), 39; Muhammed İbrâhîm Feyyûmî, *eş-Şiatü'l-Arabiyye ve'z-Zeydiyye* (Kahire: Dâru'l-Fikri'i-Arabî, 2002), 305; Daftary, *Şii İslam*, 93; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005), 1/715. Büveyhîlerin Şîilere verdikleri destek ve Şîî kimlikleri ile ilgili detaylı bir analiz için ayrıca bkz. Ahmet Güner, "Büveyhîler Dönemi Çok Sessizlik", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 50; Cl. Cahen, "Buwayhids or Buyids", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill, 1986), 1/1350-1352; Kraemer, *Humanism*, 39-41; Abdülhamid, *Mu'tazilism and Shi'ism*, 13; Altun, *Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi*, 26-41.

³⁶ Necâşî, *Ricâl*, 375; Emîn, *A'yânu's-Şîa*, 10/24; Hânsârî, *Ravdâtü'l-Cennât*, 4/128; Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 357; A. A. Fyzee, "İbn Bâbawayh (I)", *The Encyclopaedia of Islam* (Leiden: Brill, 1986), 3/726-727.

³⁷ Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 1/14-15; Halil İbrahim Bulut, "İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 63-66; Cemil Hakyemez, "On İkinci İmam'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/3 (2008), 15; Habib Kartaloğlu, *Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Bağlamında İmâmiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 18-19; Habib Kartaloğlu, "Şîî-Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkış Sebepleri Üzerine Mülâhazalar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (2016), 81; Kartaloğlu, "Şeyh Sadûk", 142-143.

2.1. Şeyh Sadûk'un Mu'tezile ile Teması ve İlk Akılcı Yaklaşımları

Elimizdeki veriler ışığında bir değerlendirme yaptığımızda Şeyh Sadûk'un Mu'tezile ile ilk temasına Büveyhîlerin vesile olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Sadûk, Ruknüddevle'nin daveti üzerine gittiği Rey şehrinde Mu'tezilî Sâhib b. Abbâd ile karşılaşmıştır. Sâhib b. Abbâd, çocukluk yaşlarından itibaren Büveyhî saraylarında yetişmiş bir devlet adamıdır. Babası, Ruknüddevle'nin katipliğini ve vezirliğini yapmış, kendisi de Ruknüddevle'nin veziri Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd'e (ö. 360/970) önce talebe ardından katip olmuştur. Sâhib, Ruknüddevle'nin oğlu Müeyyidüddeve'nin çocukluk arkadaşıdır. Müeyyidüddeve emir olduktan sonra onu kendisine vezir tayin etmiştir. Müeyyidüddeve'den sonra da kardeşi Fahruddevle'nin veziri olmuştur.³⁸

Şeyh Sadûk ile Sâhib b. Abbâd (ö. 385/995) arasındaki ilişkinin ilk etapta kötü başladığı görülmektedir. Sadûk'un kelama karşı olan negatif tutumu, onun Sâhib b. Abbâd tarafından bir süre Rey şehrinde uzaklaştırılmasına neden olmuştur.³⁹ Ancak daha sonra bu durumun düzeldiği anlaşılmaktadır. Nitekim Sadûk, *Uyûnu Ahbârî'r-Rızâ* adlı eserinin mukaddimesinde Sâhib b. Abbâd'ın şiirlerini naklederek onu övmüş ve bu eseri onun adına kaleme aldığını belirtmiştir.⁴⁰ Bu iki âlim arasındaki kötü başlayıp sonra iyi bir şekilde devam eden ilişkinin, Şeyh Sadûk'un kelam ve akla olan olumsuz tavrının değişmesi üzerinde etkili olduğu söylenebilir.⁴¹ McDermott da Sadûk'un bazı meselelerde Mu'tezilî fikirlere meyiletmesinin sebebi olarak Rey şehrinde Büveyhî sarayında ikamet ettiği zaman diliminde vezir Sâhib b. Abbâd'dan etkilenmiş olabileceği fikri üzerinde durmuştur.⁴² Erken dönemde katı bir ahbârcı olduğu bilinen Sadûk'un sonraları rasyonel bir tutum sergilemesi, gaybeti izah etmedeki zorluklar ve Sâhib b. Abbâd'ın onun hayatına dokunması ile açıklanabilir.⁴³ Bu bağlamda onun cebr ve teşbîh görüşlerinden İmâmiyye'yi tezkiye etme çalışmalarına⁴⁴ da yine Sâhib b. Abbâd etkisiyle başladığı söylenebilir. Zira, aşağıda değinileceği üzere Şeyh Sadûk, tevhid, adalet, imâmet ve gaybetle ilgili konularda birtakım rasyonel açıklamalarda bulunmuştur.

³⁸ Detaylı bilgi için bkz. Bedevî Ahmed Tabâne, *es-Sâhib b. Abbâd el-Vezîr el-Edîb el-Âlim* (Kahire: Matbaa Mısır, ts.); İlyas Çelebi, "Sâhib b. Abbâd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008); Altun, *Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi*, 99-104.

³⁹ Ebû Hayyân Ali b. Muhammed et-Tevhîdî, *Ahlâku'l-Vezîreyn: Mesâlibü'l-Vezîreyn es-Sâhib b. Abbâd ve İbnü'l-Amîd*, thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1992), 166-167.

⁴⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyyh eş-Şeyh es-Sadûk, *Uyûnu Ahbârî'r-Rızâ* (Kum: Menşûrâtü eş-Şerîf er-Radî, 1378), 1/12-21.

⁴¹ Akoğlu, *Mu'tezile*, 220-221.

⁴² Martin J. McDermott, *The Theology of al-Shaikh al-Mufîd* (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1978), 348-349; Muhammed Rızâ el-Ca'ferî, "el-Kelâm inde'l-İmâmiyye: Neş'etühü ve Tatavvuru ve Mevkiu's-Şeyhi'l-Müfîd minhü", *Hayâtu's-Şeyhi'l-Müfîd Muhammed b. Muhammed b. el-Nu'mân el-Ukberî* (Kum: Dâru'l-Müfîd, 1431), 233.

⁴³ Akoğlu, *Mu'tezile*, 220-221.

⁴⁴ Sadûk, *et-Tevhîd*, 17-18.

Sadûk'un Rey şehrinde görüşme ihtimali üzerinde durduğumuz, fikirlerinden faydalandığını müşahade ettiğimiz ve akıllı kullanması bakımından hayatında kırılma noktası oluşturduğuna inandığımız bir diğer Mu'tezilî âlim de Kâdî Abdülcebbâr'dır. Zira Kâdî Abdülcebbâr, Rey bölgesinde takribî on sekiz yıl (367-385/977-995) kâdilkudâtlık görevi yapmıştır. Bunun on dört yılını Şeyh Sadûk'un bu şehirde yaşadığı dönemde ifa etmiştir. Kâdî Abdülcebbâr'ın göreve başlamadan birkaç yıl önce Rey şehrine geldiğini düşündüğümüzde onların birlikte bu şehirde buldukları süre daha da uzamaktadır. İki mezhebin lideri konumundaki bu iki âlimin birlikte aynı şehirde on dört yılı aşkın bir süre yaşayıp hatta aynı devlet adamlarının tertiplelediği ilmî toplantılara katılıp da görüşmemiş olmalarını ihtimal dahilinde görmüyoruz. Ayrıca aşağıda değinileceği üzere Şeyh Sadûk'un Kâdî Abdülcebbâr'ın eserlerinden de istifade ettiği anlaşılmakta, bu da onların görüşmüş oldukları yönündeki düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. Ancak incelediğimiz kaynaklarda bu iki âlimin görüştüğüne dair herhangi bir bilgi kırıntısına rastlamadık.

Şeyh Sadûk'un akla yaklaşımında Bağdat'a seyahatinin de ayrı bir önemi olduğuna inanmaktayız. Sadûk birisi hicrî 352,⁴⁵ diğeri 355⁴⁶ olmak üzere Bağdat'a iki defa seyahatte bulunmuştur. Bu şehri onun için ehemmiyetli kılan şey ise Ebû Abdillâh el-Basrî (ö. 369/979), Ali b. İsâ er-Rummânî (ö. 384/994) ve Muhammed b. İmrân el-Merzûbânî (ö. 384/994) gibi Mu'tezile'nin önemli temsilcilerinin bu şehirde bulunmasıdır. Bu şahıslar aynı zamanda onun buraya seyahati esnasında kendisine talebe olan Şeyh Müfîd dahil olmak üzere birçok Şîî âlimin hocalarıdır. Özellikle Ebû Abdillâh el-Basrî, Basra Mu'tezilesi'nin buradaki reisi konumundadır. Şeyh Müfîd'in de Bağdat'taki ilk hocası olduğu aktarılmıştır.⁴⁷ Sadûk'un bu âlimlerle görüştüğüne dair de elimizde bir veri yoktur. Ancak Büveyhîler döneminde yaşayan bu âlimler hem bölgenin Şîî âlimleri tarafından ilgi ve rağbet görmüşler hem de Büveyhî emirlerin iltifatına muhatap olmuşlardır. Mu'tezile ile İmâmiyye arasında Büveyhîlerin katkılarıyla oluşan samimi ortam⁴⁸ göz önüne alındığında Sadûk, Bağdat'a geldiği esnada başta Ebû Abdillâh el-Basrî olmak üzere dönemin önde gelen Mu'tezilî âlimleri ile görüşmüş olabileceği kanaatindeyiz. Sadûk'un akılcı yaklaşımlarının bulunduğu ilk eserini (*Kemâlü'd-Dîn*) hicrî 354 yılında kaleme alması da bu kanaatimizi destekler niteliktedir. Ayrıca Rey bölgesinde Büveyhî devlet ricalinin tertip ettiği ilim

⁴⁵ Sadûk, *Uyûn*, 1/62.

⁴⁶ Necâşî, *Ricâl*, 372.

⁴⁷ Çağdaş Şîî-İmâmî müellifler Müfîd'in ilk hocasının Ebû Abdillâh el-Basrî olduğunu kabul etmek istemezler. Bahrânî, *Lü'lüetü'l-Bahreyn*, 342-343; Hânsârî, *Ravdâtü'l-Cennât*, 6/149-150; Ca'ferî, "el-Kelâm inde'l-İmâmiyye", 252-253; Bulut, *Usulîğîn Doğuşu*, 91.

⁴⁸ Büveyhîler döneminde yaşayan Mu'tezilî âlimler ve Büveyhîler ile olan ilişkileri hakkında bkz. Akoğlu, *Mu'tezile*, 115-241; Altun, *Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi*, 87-121.

meclislerinde bu iki mezhebin alimleri zaten bir araya geliyordu.⁴⁹ Sadûk da kuvvetle muhtemel Bağdat'a gelince buranın önde gelen Mu'tezilî âlimleri ile görüşmeden buradan ayrılmamıştır.

Sadûk'un, elindeki ahabîrî Şîa içerisindeki etkin gücü artan Mu'tezile kelâmı ile uzlaştırma çabası içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁰ Böylece ahabîrî içerisinde anlaşılması güç olan bazı konularda yorumlar yaparak Mu'tezile'nin tevhi'd ve adalet anlayışıyla olan uyumsuzluğu gidermeye ve tenkitleri azaltmaya çalışmıştır.⁵¹ Onun akla yer veren bu tutumunu bazı eserlerinde müşahede etmek mümkündür. Nitekim *Kemâlû'd-Dîn* adlı eserinde gaybetin yokluk olmadığını, on ikinci İmam Muhammed Mehdî'nin gizlenmiş olsa da imamlığının devam ettiğini, bu durumun Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mağarada gizlenmesine,⁵² yine Hz. Peygamber'in Mekke'de iken Medine'de, Medine'de iken Mekke'de olmayışına benzediğini söyleyerek,⁵³ olaylar arasında kıyâs yoluyla bağlantı kurmaya çalışmıştır. Ayrıca o, gaybetin ve buna bağlı olarak uzun ömürlü olmanın sadece imama özel bir durum olmadığı ile ilgili önceki peygamberlerin hayatlarından,⁵⁴ Hızır, Zülkarneyn, Deccal gibi varlıklardan⁵⁵ ve muammerûn⁵⁶ olarak isimlendirdiği şahıslardan örnekler göstermiştir. Bütün bunlarla birlikte Sadûk, imâmet ve gaybet ile ilgili, ismi Mu'tezilî tabakât eserlerinde de yer alan Ebû Sehl İsmâîl en-Nevbahtî'nin⁵⁷ ve Mu'tezile'den İmâmiyye'ye geçen Muhammed b. Abdurrahman b. Kibe er-Râzî'nin aklî izahatına da eserinde yer vermiştir.⁵⁸ Ayrıca o, birçok mezhepten âlimin hazır bulunduğu Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin huzurunda gerçekleşen bir mecliste Hişâm b. Hakem'in Allah'ın adaleti, kulların mükellefiyeti gibi konularda Mu'tezilî Dırar b. Amr ile yaptığı münazarayı da

⁴⁹ Büveyhîler döneminde Büveyhî emirleri Ruknüddeve, İzzüddeve, Adududdeve, vezirler Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd, Ebu'l-Feth İbnü'l-Amîd ve Sâhib b. Abbâd'ın ilim meclisi tertip ettikleri ve buralara tüm ilim dallarından ve mezheplerden âlimlerin katılımlarını sağlamaya çalıştıkları bilinmektedir. Bkz. İyâz b. Mûsa Kâdî İyâz, *Tertibü'l-Medârik ve Takribü'l-Mesâlik li Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*, thk. Saîd Ahmed A'râb (Rabat: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1982), 7/51; Ahmet Güner, *Büveyhilerden Adudu'd-Devle ve Dönemi, (338-372/949-983)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 182; Güner, *Şîf-Sünnî Siyaseti*, 257-259; Akoğlu, *Mu'tezile*, 200-201; Altun, *Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi*, 160-166.

⁵⁰ Howard, "Şîî Kelâm", 221.

⁵¹ Madelung, *Dinî Ekoller*, 75-76.

⁵² Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 1/56-57, 68.

⁵³ Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 1/90.

⁵⁴ Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 1/129-161.

⁵⁵ Hızır, Zülkarneyn ve Deccâl ile ilgili bahisler için sırasıyla bkz. Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 2/358-363, 363-374, 476-483.

⁵⁶ Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 2/504-521. Muammer kelimesi Arapçada "uzun ömürlü kişi" anlamında olup, muammerûn terimi daha çok yüz yaşını aşan insanlar için kullanılmaktadır. Bkz. İbrahim Hatiboğlu, "Muammerûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/325-326.

⁵⁷ Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 1/93-98.

⁵⁸ Sadûk, *Kemâlû'd-Dîn*, 1/59-70, 98-125.

aktarmıştır.⁵⁹ Öyle görülüyor ki Sadûk'un bu eserinde bazı rivayetleri kıyas amacıyla kullanması ve akılcılığı ile ön plana çıkan şahıslardan alıntılarda bulunması onun rasyonel yönüne geçişinin sinyallerini vermiştir. Aşağıda izah edileceği üzere bu eserinden sonra kaleme aldığı *el-İ'tikâdât* ve *et-Tevhîd* adlı eserlerinde özellikle tevhîd ve adalet ile ilgili bazı bahisleri açıklamada Mu'tezilî fikirlerden istifade etmeye başlamıştır.

2.2. Şeyh Sadûk'un Fikirlerindeki Mu'tezilî Tesirler

Şeyh Sadûk, bazı hususlarda Mu'tezilî düşünceden istifade etmekle beraber genel olarak fikirlerine müracaat ettiği Mu'tezilî âlimin Kâdî Abdülcebbâr olduğu anlaşılmaktadır. Mezheplerinin önderi olan bu iki âlimin görüşüp görüşmedikleri bilinmemekle beraber Sadûk'un aklî izahatının bulunduğu *el-İ'tikâdât* adlı eserinde ve bu eserin tevhîd bahsinin şerhi maksadıyla Mu'tezile'nin teşbih ve cebr ithamlarına karşı kaleme aldığı *et-Tevhîd* adlı eserinin bazı meselelerinde Kâdî Abdülcebbâr'ın etkisi söz konusudur. Peki Şeyh Sadûk'un Kâdî Abdülcebbâr'ın fikirlerinden etkilenmesi mümkün müdür? Zira Sadûk'un muhtemel doğum tarihi hicrî 305, Kâdî Abdülcebbâr'ın 320'li yılların başıdır.⁶⁰ Şayet bu iki âlim görüşmüşlerse bile aralarındaki yaş farkına baktığımızda Sadûk'un Abdülcebbâr'dan etkilendiğini nasıl söyleyebiliriz? Böyle bir yorumu yapabilmemiz için eserlerini kaleme aldıkları tarihleri dikkate almamız gerekir. Nitekim Şeyh Sadûk'un *el-İ'tikâdât*'ı 368/979 yılında imla ettiği bilinmektedir.⁶¹ *et-Tevhîd* ise kendisinin de ifade ettiği üzere *el-İ'tikâdât*'ın şerhi mahiyetindedir.⁶² Kâdî Abdülcebbâr da *el-Muğnî* adlı eserini Rey şehrine gelmeden yani 367/977 yılından daha önce telif etmiştir.⁶³ Bu da Sadûk'un aklî yöntemi kullanmada Kâdî Abdülcebbâr'dan istifade etmesinin önünde bir engel

⁵⁹ Sadûk, *Kemâlü'd-Dîn*, 2/338-344.

⁶⁰ Kâdî Abdülcebbâr'ın doksan yaşın üstünde iken hicrî 414-416 yılları arasında bir tarihte vefat ettiği bilinmektedir. Bu durumda doğum tarihi hicrî 320'li yılların başı olmaktadır. Bkz. Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987), 8/142; Abdülkerîm Osmân, "Mukaddime", *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, mlf. Kâdî Abdülcebbâr (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 13-14.

⁶¹ Tahrânî, *ez-Zerîa*, 2/226.

⁶² Sadûk, *et-Tevhîd*, 17-18; Öz, "İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk", 19/347.

⁶³ Kaynaklarda belirtildiğine göre Kâdî Abdülcebbâr, 360/970 yılında Bağdat'tan ayrılarak seyahat ettiği Râmehürmüz şehrinde *el-Muğnî* adlı eserini telif etmiş ve Sâhib b. Abbâd onu Rey şehrine davet edinceye kadar uzun bir süre bu şehirde kalarak eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Bkz. Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed Hâkim el-Cüşemî, "Şerhu'l-Uyûn", *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1986), 366-367; Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer (Beyrut: el-Matbaatü'l-Katôlikiyye, 1961), 112-113; Abdülfettâh Lâşîn, *Belâgatü'l-Kur'ân fi Âsâri'l-Kâdî Abdülcebbâr ve Eseruhu fi'd-Dirâsâti'l-Belâga* (Kahire: Dâru'l-Fikri'i-Arabî, 1978), 50-51; İlyas Çelebi, "Giriş", *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, mlf. Kâdî Abdülcebbâr (İstanbul: TYEK Yayınları, 2013), 1/40.

olmadığını göstermektedir. Kaldı ki Sadûk'un telifâtında bu etkinin örnekleri mevcuttur. Mevzunun daha iyi anlaşılabilmesi için bunlardan bazılarını burada zikretmekte fayda vardır.

Şeyh Sadûk'un, tevhîd ve adalet ile ilgili bazı izahlarında kaynak göstermese de Kâdî Abdülcebbâr'dan alıntı yaptığı anlaşılmalıdır.⁶⁴ Tevhîd bağlamında ilâhî sıfatları izah ederken vâhid lafzının mahiyetini Kâdî Abdülcebbâr'a benzer bir şekilde açıklaması ve onun kullandığı örneğin bir benzerini kullanması buna delil olarak sunulabilir. Nitekim Sadûk, esmâu'l-hüsnânın teker teker anlamlarını zikrettiği kısımda vâhid ve ehad kelimelerinin mahiyeti hakkında bilgi vermiştir. Buna göre ehad lafzının anlamı, zatında bir (vâhid) olan, parçası, cüz'ü ve azası olmayan demektir. Onun hakkında sayılar ve ihtilaf caiz değildir. Vâhid ise vahdaniyet manasında olup kendisi dışında dengi ve ortağı olmayan demektir. Çünkü dengi ve benzeri olanlar gerçek manada bir (vâhid) olamazlar. Örneğin "Falanca kişi tek (vâhid) insandır" demek onun denginin olmadığını ifade eder. Bu bağlamda Allah tektir (vâhid), onun dengi yoktur ve çokluk (aded) onun için mümkün değildir.⁶⁵ Ayrıca Sadûk ikinci bir yaratıcının varlığının imkânsızlığını temânu' delili⁶⁶ ile ispat etmeye çalışmıştır. Ona göre şayet aynı anda iki yaratıcının varlığı mümkün olsaydı ikisinden herhangi birinin diğerinden dilediği şeyleri menetmeye ya da gizlemeye kâdir olması ya da kâdir olamaması mümkün olurdu. Kendisinden bir şeyin menedilmesi ya da gizlenmesi caiz olan kimsenin muhdes olması gerekir. O ikisinin bir şeye kâdir olamaması aciz ve noksan olduklarının göstergesi olmakla beraber hâdis olduklarının da bir delilidir. Bu durumda yaratıcının kadîm ve tek olması şarttır.⁶⁷ Sadûk ayrıca birden çok ilahı mümkün kılan tanrı inanışlarıyla Seneviyye⁶⁸ ve Zındıklar ile teslis

⁶⁴ Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Muğni'*sinin tevhîd ile ilgili kısımlarının günümüze ulaşmış olmadığı henüz tespit edilebilmiş değildir. Bununla beraber tevhîd bahsi bu eserin özeti mahiyetindeki *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse* ve *el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn* adlı eserleri ile mukayese edilebilir. Bunlardan başka Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Muğni'*deki görüşlerinden oldukça etkilenen ve kendi fikrî yapılarını buna göre inşa eden Şerîf Murtazâ'nın *el-Mûlahhas fi Usûli'd-Dîn*, *ez-Zehîra fi İlmi'l-Kelâm*, *Şerhu Cümeli'l-İlm ve'l-Amel* ve Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *el-İktisâd fîmâ Yecibu ale'l-İbâd*, *Temhîdü'l-Usûl fi İlmi'l-Kelâm* gibi kalamî eserlerinin tevhîd ile ilgili kısımlarına bakılabilir.

⁶⁵ Sadûk, *et-Tevhîd*, 196-197.

⁶⁶ Kâdî Abdülcebbâr'ın ifadesiyle temânu' "iki kâdirden her birinin diğerinin engel olacağı şeyi yapmasıdır". Bkz. Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: TYEK Yayınları, 2013), 1/450. Karşılıklı olarak birbirine engel olmak manasına gelen temânu' kelimesinden tevellüd eden temânu' delili, birden fazla ilahın aynı anda bulunmasının imkânsızlığını ispatlamada kullanılmıştır. Bu delili ilk kullananın ise Ebu'l-Hasan el-Eş'arî olduğu bilinmektedir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Vahdâniyyet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/428-430; İsmail Işık, "Burhan-ı Temanû'ya Eleştirel Bir Yaklaşım", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2010), 22-23.

⁶⁷ Sadûk, *et-Tevhîd*, 269.

⁶⁸ Seneviyye, adından da anlaşılacağı üzere alemi, iyilik ve kötülük, karanlık ve aydınlık, pasif ve aktif gibi nitelikleri taşıyan birbirine zıt iki kadîm aslin yarattığına inanan din veya mezheplere verilen genel bir isimdir. Bkz. Mustafa Sinanoğlu, "Seneviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/521-522; Mehmet Dalkılıç, "Kâdî Abdülcebbâr'a Göre Seneviyye

akidesine sahip olan Hristiyanları, bu akidelerinin hatalı olduğunu ifade eden ahbâr ile reddetmiştir.⁶⁹

Kâdî Abdülcebbâr da ikinci bir ilahın varlığının imkânsızlığı konusuna başlarken vâhid kelimesine benzer anlam vermiş ve ikinci bir ilahın imkansızlığını mümâselet ve temânu' ilkesi ile açıklamıştır.⁷⁰ Ayrıca o, bu doğrultuda Seneviyye ile onun alt kolu olarak zikrettiği Mecûsîlik ve Hristiyanlığın birden çok ilahın varlığına imkân tanıyan görüşlerini çürütmeye çalışmıştır.⁷¹ Abdülcebbâr'ın etkisi sadece Sadûk ile sınırlı kalmamış ondan sonraki İmâmiyye âlimlerine de sirayet etmiştir. Talebesi Şeyh Müfîd, Şerîf Murtazâ ve Ebû Ca'fer et-Tûsî, mümâselet ve temânû' delilini eserlerinde ilâhî sıfatları açıklamada çok defa kullanmışlardır.⁷² Dahası Murtazâ ve Tûsî, Seneviyye, Mecûsîlik ve Hristiyanlık gibi diğer dinlerdeki tevhide aykırı inançları reddetmeye çalışmışlardır.⁷³

Sadûk'un adalet prensibi içerisinde zikredebileceğimiz eceller, rızıklar ve fiyatlar (es'âr) ile ilgili görüşleri de Kâdî Abdülcebbâr'ın görüşlerinin özeti gibidir. Buna göre rızık, kişinin faydalandığı ve başkasının buna engel olamadığı şeydir.⁷⁴ Ecel, vakit (vakt) anlamına gelmekte ve kişinin ölüm anı için kullanılmaktadır. Yatağında eceliyle ölenin de başkası tarafından öldürülenin de öldüğü an onların ölüm vaktidir. Öldürülenin şayet yaşayıp yaşamayacağı ise gaybî bir konudur, onun takdiri Allah'ındır. Öldüğü ya da öldürüldüğü an onun ecelidir.⁷⁵ Fiyat (si'r), eşyanın alışverişteki ederi olup, fiyatlardaki artış ve azalış bir beldedeki eşyanın azlığına ve çokluğuna göre değişebilir. Bu değişiklik ise Allah'tan ya da insandan

ve Ekolleri", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 159-180.

⁶⁹ Sadûk, *et-Tevhîd*, 244-270, 270-275.

⁷⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 1/446-456.

⁷¹ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 1/458-478; Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, "el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn", *Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd*, thk. Muhammed Amâra (Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1971), 1/199-201.

⁷² Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân eş-Şeyh el-Müfîd, *en-Nüket fî Mukaddimâti'l-Usûl*, thk. Rızâ el-Muhtârî (Kum: el-Mü'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfîd, 1413), 39; Ali b. Hüseyin b. Mûsâ eş-Şerîf el-Murtazâ, *el-Mûlahhas fî Usûli'd-Dîn*, thk. Muhammed Rızâ el-Ensârî (Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1381), 269; Ali b. Hüseyin b. Mûsâ eş-Şerîf el-Murtazâ, *Şerhu Cümeli'l-İlm ve'l-Amel*, thk. Ya'kûb el-Ca'ferî (Kum: Dâru'l-Üsve, 1419), 78-80; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *Temhidü'l-Usûl fî İlmî'l-Kelâm* (Kum: Merkez-i Tahsîsi-yi İlm-i Kelâm, 1394), 149-152; Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan et-Tûsî, *el-İktisâd fî mâ Yecibu ale'l-İbâd*, thk. Muhammed Kâzım el-Müsevî (Kum: Merkezü Nûri'l-Envâr, 1430), 97-98.

⁷³ Murtazâ, *el-Mûlahhas*, 285-299; Murtazâ, *Şerhu Cümel*, 80; Tûsî, *Temhîd*, 152-156; Tûsî, *el-İktisâd*, 99-102.

⁷⁴ Sadûk, *et-Tevhîd*, 373; Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl* (Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1963), 11/27-28; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 2/740.

⁷⁵ Sadûk, *et-Tevhîd*, 378-379; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 11/3-26; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 2/734-740.

kaynaklanabilir.⁷⁶ Bunlar onun Kâdî Abdülcebbâr'dan etkilenmiş olabileceğinin en belirgin örnekleridir.

Şeyh Sadûk'un tevhîd ve adalet meselesinde sadece Kâdî Abdülcebbâr'dan değil genel olarak Mu'tezilî fikirlerden istifade ettiği anlaşılmaktadır. Öyle ki alemin hudûsunun ispatı hakkında delil olarak imamlardan gelen hadisleri sıraladıktan sonra kendi görüşünü eklemiştir. O, bu konuda Mu'tezile ile benzer bir görüş ve yöntem serdederek, öncelikle cisimlerin muhdes olduğunu, kadîm olmadığını, sonra her hâdisin bir muhdisi olduğunu, nihayetinde ise o muhdisin Allah olduğunu izah etmeye çalışmıştır.⁷⁷ Onun Mu'tezile'den etkilendiği düşünülen diğer bir konu da Kur'ân'ın tahrif edilip edilmediği hususudur. Sâdûk'un Ahbârî âlim olan hocası Küleynî, Kur'ân'ın tahrif edilmiş olduğu şeklinde anlaşılabilir bazı rivayetlerde bulunmuştur.⁷⁸ Bunun dışında, Nevbahtîlerin Kur'ân'da artma ve eksilmenin bulunduğu yönünde görüşlerinin olduğu aktarılmıştır.⁷⁹ Ancak Sadûk bu anlayışın aksine Kur'ân'ı yaratanın ve koruyanın Allah olduğunu, tahrif edilmediğini, mevcut Kur'ân nüshasında bir harfin dahi eksik ya da fazla olmadığını söyleyerek, Kur'ân'ın yaratılmışlığı hususunda Mu'tezile'ye uyduğu anlaşılmaktadır.⁸⁰ Allah'ın teşbîhten müstağnî olduğunu, gözlerin onu göremeyeceğini söyleyerek ru'yetullahı reddetme konusunda⁸¹ ve Allah'ın daima hallâk, fâil, mürîd, râzî, râzık, mütekellim gibi fiili

⁷⁶ Sadûk, *et-Tevhîd*, 389; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 11/55-60; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 2/746.

⁷⁷ Sadûk, *et-Tevhîd*, 298-304; Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî el-Belhî, "Uyûnu'l-Mesâil", *Kitâbu'l-Makâlât*, thk. Hüseyin Hansu vd. (İstanbul: KURAMER, 2018), 576; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 1/154-187; Menâî, *Usûlü'l-Akîde*, 134-136.

⁷⁸ Küleynî, Kur'an'ın imamlar dışında hiçbir kimse tarafından bir bütün halinde toplanmadığı ve onun bilgisine yalnızca imamların sahip olduğu ile ilgili rivayetler aktarmıştır (c. I, 135-136). Ayrıca "Hz. Fâtıma Mushafı" olarak bilinen mushafın mevcut Kur'an'ın üç misli olduğunu söylemektedir. Bunun dışında da Kur'an'ın tahrifi olarak algılanabilecek rivayetler mevcuttur. Bkz. Muhammed b. Ya'kûb el-Küleynî, *el-Kâfi / Usûlü'l-Kâfi* (Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007), 1/135-136, 141-143, 291, 292-293; 2/349; Uyar, *Ahbârîlik*, 83-84, 256-258. Ancak bu mushafın Kur'an'la bir ilgisinin olmadığı, Cebrail'in Hz. Fâtıma ile konuştuğu ve Hz. Ali'nin de bunu yazdığı, Kur'an'dan ayrı bir kitap olduğu söylenmektedir. Bkz. Mustafa Öztürk, "Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'ya Nisbet Edilen Mushafın Mahiyeti", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2006), 30-32. Kur'an'ın tahrifi iddialarına Zeydiyye'nin tepkisi için ayrıca bkz. Mehmet Ümit, "Kur'an'a Yönelik Tahrif İddialarına Zeydî Tepki", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Ocak 2006), 65-80.

⁷⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân eş-Şeyh el-Müfîd, *Evâilü'l-Makâlât fi'l-Mezâhib ve'l-Muhtârât*, thk. İbrâhîm el-Ensârî (Kum: el-Mü'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfîd, 1413), 81-82 (md. 59).

⁸⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh eş-Şeyh es-Sadûk, *Risâletü'l-İ'tikâdâtü'l-İmâmiyye (Şî'îmâmiyye'nin İnanç Esasları)*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978), 98-103; Joseph Eliash, "The Sî'ite Qur'ân: A Reconsideration of Goldziher's Interpretation", *Arabica: Journal of Arabic and Islamic Studies* 16/1 (1969), 15-24.

⁸¹ Sadûk, *el-İ'tikâdât*, 18-19. Kur'an'ın yaratılmışlığı ile ilgili Mu'tezilî fikirler için bkz. Belhî, *el-Makâlât*, 268-269; Cübbâî, *el-Makâlât*, 97; Eş'arî, *Makâlât*, 284-286; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 2/366-368, 374, 490; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 16/384-396.

sıfatlarla anılamayacağını, bu sıfatların muhdes olduğunu bildirerek sıfatlar konusunda Mu'tezile ile benzer fikirde olduğu görülmektedir.⁸²

Sadûk'un, adalet meselesinde istitâat ile ilgili hadis ve ayetleri zikrettikten sonra ortaya koyduğu görüşünde de Mu'tezile'ye meylettiği anlaşılmaktadır. O, burada Allah'ın meşîetinin ve irâdesinin itaat bakımından emir ve rıza, ma'siyet bakımından ise nehiy ve uyarı olduğunu söylemiştir.⁸³ Onun bu görüşü Mu'tezile'nin, Allah'ın kötü olanı irâde etmeyeceği görüşüne⁸⁴ benzemektedir.⁸⁵

Sadûk akli müstakil bir bilgi kaynağı olarak görmese de onun gerektiğinde akli kullanarak takip ettiği bu metodun Ahbârî düşünceden Usûlî düşünceye geçişte bir köprü vazifesi gördüğü söylenebilir. Ancak buradan İmâmiyye'de rasyonelleşmenin Sadûk ile başladığı sonucu çıkarılmamalıdır. Zira yukarıda da bahsedildiği üzere Sadûk'un da referans aldığı Ebû Sehl en-Nevbahtî ve İbn Kibe er-Râzî gibi âlimler rasyonel düşünceye katkı sunmuşlardır. Ayrıca Sadûk'un çağdaşları İbn Cüneyd (ö. 381/991) ve İbn Ebî Akîl (ö. hicrî IV. asrın ilk yarısı) akılcı tutumlarıyla Usûlî ekolün kurucuları arasında sayılmışlardır.⁸⁶ Aklın bilgiye kaynaklık etmesi bakımından bunların İmâmiyye içerisinde kelebek etkisi yarattığı aşikardır. Çünkü bu âlimleri müteakiben Şeyh Müfîd, Şerîf el-Murtazâ ve Ebû Ca'fer et-Tûsî gibi Usûlî ulema, Mu'tezilî düşüncenin de tesiriyle rasyonel bir yaklaşım sergileyerek⁸⁷ Usûlî düşünce ekolünün temel doktrinlerini ortaya koymuşlardır.

Biz bu çalışmada Şeyh Sadûk'un rasyonel düşünceye katkılarını *Kemâlû'd-Dîn*, *el-İ'tikâdât* ve *Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserleri çerçevesinde ortaya koymaya çalıştık. *Kemâlû'd-Dîn*'in akılcı yaklaşımı sergilediği eserlerinden ilki olduğu anlaşılmaktadır. Diğer iki eserin içeriğinde ise bazı yerlerde Mu'tezilî düşüncenin etkisi kendisini göstermektedir. Bunlara ilaveten Adam Mez, IV/X. asırda Şeyh Sadûk'un *Kitâbu'l-İlel* adlı eserinde takip ettiği yöntemin Mu'tezilî yönteme çok fazla benzediğini söylemiştir.⁸⁸ Sadûk'un elimizdeki bu eseri ahbâr merkezli bir furû fıkıh metnidir. Eserde işlenen fikhî konular bâblara ayrılarak, her bâb altında konu ile alakalı ahbâr sıralanmıştır. Aklî izahlara yer verilmeyen bu eser için Adam Mez'in neye istinaden böyle bir fikir beyan ettiği ise bilinmemektedir. Muhtemelen farklı bir eseri kastetmiş ya da bizim tespit edemediğimiz bu isimle kayıtlı başka bir eseri olmalıdır. Bu

⁸² Sadûk, *el-İ'tikâdât*, 24-25. Ru'yetullah ile ilgili Mu'tezilî fikirler için bkz. Belhî, *el-Makâlât*, 247; Eş'arî, *Makâlât*, 238; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 1/374 vd.

⁸³ Sadûk, *el-İ'tikâdât*, 29-32; Sadûk, *et-Tevhîd*, 346-347.

⁸⁴ Belhî, *el-Makâlât*, 320-322; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 7/2/218-219.

⁸⁵ McDermott, *al-Shaikh al-Mufîd*, 348-349; Ca'ferî, "el-Kelâm inde'l-İmâmiyye", 233.

⁸⁶ Uyar, *Ahbârîlik*, 86; Bulut, *Usulîliğin Doğuşu*, 53-54.

⁸⁷ Uyar, *Ahbârîlik*, 84-85.

⁸⁸ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban (İstanbul: İnsan Yayınları, 2000), 82.

dönemdeki Mu'tezilî furû fıkıh kitapları günümüze ulaşmadığından kıyaslama şansına da sahip değiliz.

Sonuç

Mu'tezile ile İmâmiyye arasındaki entelektüel ilişki hicrî ikinci asrın ilk yarısına kadar uzanmaktadır. İki mezhebin âlimleri çeşitli meclislerde ilmî tartışmalarda bulunmuşlar ve fikrî bakımdan birbirlerini etkilemişlerdir. Etkileşimin somut örneklerini ise Mu'tezilî ve İmâmî âlimleri muhafaza eden ve destekleyen Büveyhîler döneminde müşahade etmekteyiz. Çalışmamıza konu olan Şeyh Sadûk da hayatının büyük bir kısmını Büveyhîler döneminde geçirmiştir. Sadûk'un hayatında Büveyhî emiri Ruknüddeve'nin ve Büveyhî veziri Mu'tezilî Sâhib b. Abbâd'ın önemli bir yeri vardır. Öyle ki Ruknüddeve, Sadûk'un Rey şehrine yerleşmesini sağlamış, kendi mezhebinin onun mezhebi üzere olduğunu beyan ederek onu her daim desteklemiştir. Bu şehre yerleşmesinin ardından Sâhib b. Abbâd ile tanışmış ve bu tanışıklık onun akla yaklaşımı bakımından düşünce dünyasında bir kırılma noktası oluşturmuştur. Nitekim bu andan itibaren kaleme aldığı bazı eserlerinde akılcı tavrın örnekleri kendisini göstermiştir. Bu da gösteriyor ki Şeyh Sadûk'un fikrî yapısını incelerken Sâhib b. Abbâd'dan önce ve sonra olmak üzere iki farklı okuma yapmak gerekir.

Yaşadığı dönemde İmâmiyye'nin reisi konumunda olan Sadûk, hayatının birinci kısmında gaybet-i suğrâ dönemi olarak adlandırılan sefirler döneminde yaşamış, dönemin şartları gereği ahbâr merkezli eserler telif etmiş ve rasyonel tutumlara karşı çıkmıştır. Bu nedenle dinî ve toplumsal soru ve sorunlara imamların ahbârı ile cevap vermeye çalışmıştır. Ancak gaybetin uzaması, naklî delillerin bu sorulara tek başına cevap vermede yetersiz kalması birtakım sorunlar meydana getirmiştir. Yeni çözümlere ihtiyacın olduğu bu dönemde Mu'tezilî ve Şîî âlimleri muhafaza eden Büveyhîler zuhur etmiştir. Şeyh Sadûk da hayatının büyük bir kısmını bu hanedanlığın himayesinde geçirmiş ve hayatında bir kırılma noktası oluşturan Sâhib b. Abbâd ile bu dönemde tanışmıştır.

Sâhib b. Abbâd'ın, Sadûk'u akla karşı menfî tavrından dolayı Rey şehrinde sürgün etmesi onun fikrî hayatına akılcı yöntemin girmesine vesile olmuştur. Gaybetin uzaması ile birlikte İmâmiyye'ye yöneltilen eleştirilerin nakille izahının girift bir hal alması da bunu desteklemiştir. Akılcı yöntemin ilk izleri *Kemâlû'd-Dîn* adlı eserinde gaybeti izah ederken kendisini göstermiştir. Sadûk, eserde gaybetin uzaması ile ilgili kıyaslayıcı rivayetler aktarmış ve akılcı yaklaşımları olan Ebû Sehl İsmâîl en-Nevbahtî ile İbn Kibe er-Râzî'nin rasyonel ifadelerini kullanmıştır. Onun fikirlerindeki asıl akılcı ifadeler *el-İ'tikâdât* ve *et-Tevhîd* adlı eserlerindeki tevhîd ve adalet ile ilgili bazı rivayetlerin akabinde yaptığı yorumlarda kendisini göstermiştir. Bu yorumlarda Mu'tezilî Kâdî Abdülcebbâr'ın doğrudan etkisi görülmektedir. Sadûk ile Abdülcebbâr arasında yaklaşık yirmi yaş olmasına rağmen Sadûk, Abdülcebbâr'ın özellikle tevhîd ve adalet ile ilgili fikirlerinden istifade etmiştir. Sadûk ve Abdülcebbâr, kendi

mezheplerinin lideri olarak Rey şehrinde on dört yılı aşkın bir süre birlikte yaşamışlardır. Ancak bu ikilinin görüşüklerine dair elimizde herhangi bir veri mevcut değildir. Yine de biz iki mezhep liderinin aynı şehirde birlikte uzun yıllar geçirip de görüşmemiş olmalarına ihtimal vermiyoruz.

Netice itibari ile Şeyh Sadûk, erken dönemde akla herhangi bir rol vermezken sonraki dönemde Mu'tezilî tesirle akılcı izahlarda bulunmuştur. Ancak bu izahlar onu Ahbârî bir âlim olmaktan çıkarmaz. Zira akıl onun bilgi sisteminde doğrudan bilgi kaynağı değil rivayeti destekleyici bir roldedir. Onun akli bilgi sistemine dahil eden bu yaklaşımının ise İmâmiyye'de Usûlî yönteme geçişte bir köprü vazifesi gördüğünü söyleyebiliriz. Sadûk ile birlikte bu dönemde akılcı yapıları ile ön plana çıkan İbn Cüneyd ve İbn Ebî Akîl gibi âlimlerin yetiştirdiği Müfîd, Murtazâ ve Tûsî gibi isimler, İmâmiyye kelimasının temel dinamiklerini oluşturmuşlardır.

Kaynakça

- Abdulsater, Hussein Ali. *Shi'i Doctrine Mu'tazili Theology: al-Sharif al-Murtaḍā and Imami Discourse*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017.
- Abdülhamid, İrfan. *The Intellectual Relationship between Mu'tazilism and Shī'ism*. Cambridge: Cambridge University, Doktora Tezi, 1965.
- Abdüneccâr, Emel Ahmed. *es-Sifâtu'l-İlâhiyye beyne's-Şîa ve'l-Mu'tezile alâ Dav'i'l-Akîdeti Ehli's-Sünneti's-Sâlih*. Gazze: el-Câmiatü'l-İslamiyye Külliyyetü Usûli'd-Dîn, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Akhtar, S. Waheed. *Early Shī'ite Imāmiyyah Thinkers*. New Delhi: Ashish Publishing House, 1988.
- Akoğlu, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlâhiyât, 2008.
- Altun, Bekir. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile-İmâmiyye Etkileşimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Arslan, Hulusi. *İslam Düşünce Geleneğinde Şîa-Mu'tezile Etkileşimi (Şerîf el-Murtazâ Örneği)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017.
- Bahrânî, Yûsuf b. Ahmed. *Lü'lüetü'l-Bahreyn fi'l-İcâzât ve Terâcimü Ricâli'l-Hadîs*. thk. Muhammed Sâdik Âl-i Bahrululûm. Mename: Mektebetü Fahrâvî, 2008.
- Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî. *Kitâbu'l-Makâlât ve Meahû Uyûnu'l-Mesâil ve'l-Cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu vd. İstanbul: KURAMER, 2018.
- Belhî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el-Ka'bî. "Uyûnu'l-Mesâil". *Kitâbu'l-Makâlât*. thk. Hüseyin Hansu vd. 547-668. İstanbul: KURAMER, 1. Basım, 2018.
- Bulut, Halil İbrahim. "İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 49-68.
- Bulut, Halil İbrahim. *Şîa'da Usulîliğin Doğuşu ve Şeyh Müfîd*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.

- Busse, Heribert. "Iran Under The Bûyids". *The Cambridge History of Iran*. ed. R.N. Frye. 4/250-304. Cambridge: Cambridge University Press, 5. Basım, 2007.
- Câbirî, Ali Hüseyin. *el-Fikru's-Selefi inde's-Şîati'l-İsnâ Aşeriyye*. Bağdat: Menşûrâtü Dâru'l-Hüseyin, 2010.
- Ca'ferî, Muhammed Rızâ. "el-Kelâm inde'l-İmâmiyye: Neş'etühü ve Tatavvuruhu ve Mevkiu's-Şeyhi'l-Müfid minhü". *Hayâtu's-Şeyhi'l-Müfid Muhammed b. Muhammed b. el-Nu'mân el-Ukberî*. Kum: Dâru'l-Müfid, 1431.
- Cahen, Cl. "Buyahids or Buyids". *The Encyclopaedia of Islam*. 1/1350-1357. Leiden: Brill, 1986.
- Cübbâî, Ebû Ali. *Kitâbu'l-Makâlât: İtikâdî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*. çev. Özkan Şimşek vd. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Çelebi, İlyas. "Giriş". *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*. mlf. Kâdî Abdülcebâr. 1/11-61. İstanbul: TYEK Yayınları, 2013.
- Çelebi, İlyas. "Sâhib b. Abbâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/512-515. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Daftary, Farhad. *Şii İslam Tarihi*. çev. Ahmet Fethi Yıldırım. İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Dalkılıç, Mehmet. "Kâdî Abdülcebâr'a Göre Seneviye ve Ekolleri". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (2003), 159-180.
- Demirer, Hasan Basri. *Hicrî III. Asırda Mu'tezile-Şia Etkileşimi*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Eliash, Joseph. "The Sî'ite Qur'ân: A Reconsideration of Goldziher's Interpretation". *Arabica: Journal of Arabic and Islamic Studies* 16/1 (1969), 15-24.
- Emîn, Muhsin el-Âmilî. *A'yânu's-Şîa*. Beyrut: Dâru't-Taâruf, 1983.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn (İlk Dönem İslâm Mezhepleri)*. çev. Ömer Aydın - Mehmet Dalkılıç. İstanbul: TYEK Yayınları, 2019.
- Feyyûmî, Muhammed İbrâhîm. *eş-Şîatü'l-Arabiyye ve'z-Zeydiyye*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 2002.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Önsöz". *Risâletü'l-İ'tikâdî'l-İmâmiyye (Şî'î-İmâmiyye'nin İnanç Esasları)*. mlf. eş-Şeyh es-Sadûk. 3-9. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.
- Fyze, A. A. "İbn Bâbawayh (I)". *The Encyclopaedia of Islam*. 3/726-727. Leiden: Brill, 1986.
- Güner, Ahmet. "Büveyhîler Dönemi Çok Sessizlik". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (1999), 47-72.
- Güner, Ahmet. *Büveyhîlerden Adudu'd-Devle ve Dönemi, (338-372/949-983)*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Güner, Ahmet. *Büveyhîlerin Şî'î-Sünnî Siyaseti*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 1999.
- Hâkim el-Cüşemî, Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed. "Şerhu'l-Uyûn". *Fazlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. 365-399. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1986.

- Hakyemez, Cemil. "On İkinci İmam'ın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 8/3 (2008), 9-25.
- Hânsârî, Muhammed Bâkır el-Mûsevî. *Ravdâtü'l-Cennât fî Ahvâli'l-Ulemâ ve's-Sâdât*. 8 Cilt. Beyrut: ed-Dâru'l-İslâmiyye, 1991.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Muammerûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/325-326. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Hayyât, Ebu'l-Hüseyn. *el-İntisar: Mu'tezile Müdafaası*. çev. Macit Yüksel. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Hillî, Takiyuddîn el-Hasan b. Ali b. Dâvud. *Kitâbu'r-Ricâl*. thk. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrululûm. Tahran: Çaphâne-i Dânişgâh-i Tahrân, 1383.
- Howard, İ.K.A. "Şî'î Kelâm Edebiyatı". çev. Mehmet Ali Büyükkara. *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* 2/22, 23, 24 (Şubat 1999), 206-226.
- Hûî, Ebu'l-Kâsım el-Mûsevî. *Mu'cemu Ricâli'l-Hadis ve Tafsîlü Tabakâti'r-Ruvât*. 24 Cilt. Necef: Müessesetü'l-İmâm el-Hûî, 5. Basım, 1992.
- Işık, İsmail. "Burhan-ı Temanû'ya Eleştirel Bir Yaklaşım". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2010), 17-44.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed b. Hacer el-Askalânî. *Lisânü'l-Mîzân*. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Matbûati'l-İslâmiyye, 2002.
- İbn Havkal, Ebû el-Kâsım b. Havkal en-Nasîbî. *Kitâbu Sûrati'l-Arz*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1992.
- İbn Şehrâşûb, Muhammed b. Ali b. Şehrâşûb. *Meâlimü'l-Ulemâ*. thk. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrululûm. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, ts.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbnü'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katôlikiyye, 1961.
- İbnü'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ya'kûb. *el-Fihrist*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İstahrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed. *Kitâbu Mesâliki'l-Memâlik*. Leiden: Matbau Brill, 1870.
- Jassim, Hussain. *The Occultation of the Twelfth Imam (A Historical Background)*. Cambridge: The Muhammedi Trust, 1982.
- Kabir, Mafizullah. *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-447/1055)*. Calcutta: Iran Society, 1964.
- Kâdî Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*. 20 Cilt. Kâhire: ed-Dâru'l-Mısriyye, 1963.
- Kâdî Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. "el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn". *Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd*. thk. Muhammed Amâra. 1/161-253. Kahire: Dâru'l-Hilâl, 1971.

- Kâdî Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Münye ve'l-Emel*. haz. İbnü'l-Murtazâ. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1985.
- Kâdî Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. "Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile". *Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. 129-358. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1986.
- Kâdî Abdülcebbâr, Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: TYEK Yayınları, 2013.
- Kâdî İyâz, İyâz b. Mûsa. *Tertîbü'l-Medârik ve Takrîbü'l-Mesâlik li Ma'rifeti A'lâmi Mezhebi Mâlik*. thk. Saîd Ahmed A'râb. 8 Cilt. Rabat: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1982.
- Kartaloğlu, Habib. "İmamiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfîd Örneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/24 (Şubat 2011), 193-216.
- Kartaloğlu, Habib. "Şeyh Sadûk". *Erken Dönem Şîî Düşünürler*. ed. Halil İbrahim Bulut. 195-242. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Kartaloğlu, Habib. *Şeyh Saduk ve Şeyh Müfîd Bağlamında İmâmiyye'de Ahbârî-Usûlî Farklılaşması*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Kartaloğlu, Habib. "Şîî-Usûlî Düşüncenin Ortaya Çıkış Sebepleri Üzerine Mülâhazalar". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (2016), 75-90.
- Korkmazgöz, Rıza. "Mu'tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi İlahi Adalet İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 16/2 (2018), 264-293.
- Korkmazgöz, Rıza. "Mu'tezile ve Şîa Arasında Fikri Bağlantı Meselesi: Tevhid İlkesi Bağlamında Kâdî Abdülcebbâr ve Ebû Ca'fer et-Tûsî Arasında Bir Karşılaştırma". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2018), 291-327.
- Kraemer, Joel L. *Humanism in The Renaissance of Islam: The Cultural Revival During The Buyid Age*. Leiden: Brill, 1986.
- Kummî, Abbâs. *el-Künâ ve'l-Elkâb*. Tahran: Mektebetü's-Sadr, 1368.
- Küleynî, Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâfi / Usûlü'l-Kâfi*. 8 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l-Fecr, 2007.
- Lâşîn, Abdülfettâh. *Belâgatü'l-Kur'ân fi Âsâri'l-Kâdî Abdülcebbâr ve Eseruhu fi'd-Dirâsâti'l-Belâga*. Kahire: Dâru'l-Fikri'i-Arabî, 1978.
- MacDonald, Duncan Black. *Development of Muslim Jurisprudence and Constitutional Theory*. New York: Charles Scribner's Sons, 1903.
- Madelung, Wilferd. *Dinî Ekoller ve Mezhepler*. çev. A. Bülent Ünal. İzmir: Acme, 2001.
- Madelung, Wilferd. "İmam Kasım b. İbrahim ve Mu'tezilîlik". çev. Mehmet Ümit. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2002), 394-406.
- McDermott, Martin J. *The Theology of al-Shaikh al-Mufîd*. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1978.

- Menâî, Âişe Yûsuf. *Usûlü'l-Akîde beyne'l-Mu'tezile ve's-Şîati'l-İmâmiyye*. Doha: Dâru's-Sekâfe, 1992.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin. *Murûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Mez, Adam. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*. çev. Salih Şaban. İstanbul: İnsan Yayınları, 2000.
- Mukaddem, Hüseyin Hüseyin. "Nevbahtî Ailesinin Şîî Düşüncenin Gelişimindeki Etkisi". çev. Şahin Ahmetoğlu. *Turkish Journal of Shiite Studies* 1/1 (2019), 95-117.
- Murtazâ, Ali b. Hüseyin b. Mûsâ eş-Şerîf. *el-Mûlahhas fi Usûli'd-Dîn*. thk. Muhammed Rızâ el-Ensârî. Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî, 1381.
- Murtazâ, Ali b. Hüseyin b. Mûsâ eş-Şerîf. *Şerhu Cümeli'l-İlm ve'l-Amel*. thk. Ya'kûb el-Ca'ferî. Kum: Dâru'l-Üsve, 1419.
- Müfîd, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân eş-Şeyh. *en-Nüket fi Mukaddimâti'l-Usûl*. thk. Rızâ el-Muhtârî. Kum: el-Mü'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfîd, 1413.
- Müfîd, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân eş-Şeyh. *Evâilü'l-Makâlât fi'l-Mezâhib ve'l-Muhtârât*. thk. İbrâhîm el-Ensârî. Kum: el-Mü'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfîd, 1413.
- Müfîd, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Nu'mân eş-Şeyh. *Tashîhu'l-İtikâdâti'l-İmâmiyye*. thk. Hüseyin Dergâhî. Kum: el-Mü'temeru'l-Âlemî li-Elfiyeti's-Şeyhi'l-Müfîd, 1413.
- Necâşî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali. *Ricâlü'n-Necâşî*. Beyrut: Şeriketü'l-A'lemî, 2010.
- Ni'me, Abdullah. *Felâsifetü's-Şîa Hayâtühüm ve Ârâuhum*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnânî, 1987.
- Osmân, Abdülkerîm. "Mukaddime". *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. mlf. Kâdî Abdülcebbâr. 13-36. Kahire: Mektebetü Vehbe, 3. Basım, 1996.
- Öz, Mustafa. "İbn Bâbeveyh Şeyh Sadûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/345-348. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Öz, Mustafa. "Nevbahtî İsmâîl b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/36-37. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öztuna, Yılmaz. *Devletler ve Hanedanlar*. 5 Cilt. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 3. Basım, 2005.
- Öztürk, Mustafa. "Hz. Ali ve Hz. Fâtıma'ya Nisbet Edilen Mushafların Mahiyeti". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2006), 15-38.
- Rabbânî, Abdurrahîm eş-Şîrâzî. "Hayâtu'l-Müellif". *Meâni'l-Ahbâr*. mlf. Şeyh Sadûk. 7-94. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979.
- Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh eş-Şeyh. *et-Tevhîd*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

- Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh eş-Şeyh. *Kemâlû'd-Dîn ve Tamâmu'n-Ni'me*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî, 1991.
- Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh eş-Şeyh. *Risâletü'l-İ'tikâdâtî'l-İmâmiyye (Şî'îmâmiyye'nin İnanç Esasları)*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.
- Sadûk, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin b. Bâbeveyh eş-Şeyh. *Uyûnu Ahbârî'r-Rızâ*. 2 Cilt. Kum: Menşûrâtü eş-Şerîf er-Radî, 1378.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Seneviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Sonay, Ahmet. *Tarihsel Süreçte Mu'tezile-İmâmiyye İlişkisi*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Tabâne, Bedevî Ahmed. *es-Sâhib b. Abbâd el-Vezîr el-Edîb el-Âlim*. Kahire: Matbaa Mısır, ts.
- Tahrânî, Âgâ Buzurg. *ez-Zerîa ilâ Tasnîfi's-Şîa*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 1983.
- Tahrânî, Âgâ Buzurg. *Tabakâtü A'lâmi's-Şîa*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 2009.
- Tevhîdî, Ebû Hayyân Ali b. Muhammed. *Ahlâku'l-Vezîreyn: Mesâlibü'l-Vezireyn es-Sâhib b. Abbâd ve İbnü'l-Amîd*. thk. Muhammed b. Tâvî et-Tancî. Beyrut: Dâru Sâdır, 1992.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan. *el-Fihrist*. thk. Muhammed Sâdık Âl-i Bahrululûm. Kum: Menşûrâtü eş-Şerîf er-Radî, ts.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan. *el-İktisâd fîmâ Yecibu ale'l-İbâd*. thk. Muhammed Kâzım el-Mûsevî. Kum: Merkezü Nûri'l-Envâr, 1430.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasan. *Temhîdü'l-Usûl fî İlmî'l-Kelâm*. Kum: Merkez-i Tahsîsi-yi İlm-i Kelâm, 1394.
- Tüsterî, Kâdî Nûrullah el-Mar'aşî (eş-Şüştêrî). *Mecâlisü'l-Mü'minîn*. Dâru'l-Hişâm, ts.
- Uyar, Mazlum. "Akla Dayalı Şî'î Kelâmının Oluşmasında Mu'tezile'nin Rolü ve Şeyh Müfîd". *İslâmî Araştırmalar* 13/1 (2000), 101-112.
- Uyar, Mazlum. "Gaybet Sonrası Şii Kelâmının Teşekkülü ve Mutezile". *İslâmiyyât* 2/3 (1999), 153-170.
- Uyar, Mazlum. *İmâmiyye Şîasî'nda Düşünce Ekolleri: Ahbârîlik*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2000.
- Ümit, Mehmet. "Hazar Zeydîleri ve Mu'tezilîler". *İslâmî İlimler Dergisi* 1 (2011), 231-254.
- Ümit, Mehmet. "Kur'an'a Yönelik Tahrif İddialarına Zeydî Tepki". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (Ocak 2006), 65-80.
- Ümit, Mehmet. *Zeydiyye-Mu'tezile Etkileşimi: Zeyd b. Ali'den Kâsım er-Ressî'nin Ölümüne Kadar*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Üzüm, İlyas. "İbn Bâbeveyh Ebü'l-Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/344-345. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Üzüm, İlyas. "Nevbahtî Hasan b. Mûsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/35-36. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- Watt, William Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Umran Yayınları, 1. Basım, 1981.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Vahdâniyyet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/428-430. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.